

Ojārs Stepens, *Mg.hist.*, Latvijas Kultūras akadēmija

KREISUMA IZPAUSMES LATVIJĀ NACISTU OKUPĀCIJAS LAIKĀ: 1941–1945

20. gadsimta 20.–30. gadi Eiropā iezīmējās ar asu konfliktu starp demokrātiskās un autoritārās attīstības izvēli, ar labējo un kreiso ideoloģiju sadursmi. Autoritārās valstīs par dominējošo kļuva viena no ideoloģijām. Šajā ziņā īpaši jāatzīmē totalitārie režīmi. PSRS totalitārais režīms ieņēma izteikti kreisu ievirzi, bet citi 20. gs. 20.–30. gadu Eiropas nedemokrātiskie režīmi dažādās proporcijās svārstījās starp kreiso un labējo ideoloģiju. Šeit jāatzīmē vispirms totalitārie režīmi Vācijā un Itālijā, kuri savā ideoloģijā centās apvienot gan kreisos, gan labējos elementus. Līdz ar Vācijas ekspansiju Eiropā notika nacisma ideoloģijas izplatīšana. Latvija nacistiskās Vācijas varā nokļuva 1941. gada jūnijā. Līdzīgi citām okupētajām teritorijām arī Latvijā nacistu okupācijas vara izplatīja nacisma ideoloģiju. Raksta mērķis ir aplūkot nacisma ideoloģijas kreisuma izpausmes Latvijā nacistu okupācijas laikā no 1941. līdz 1945. gadam.

Nacisma ideoloģijas introducēšana Vācijas okupētajās Austrumeiropas teritorijās, 1939–1945

Okupējot Austrumeiropas teritorijas, nacistiskā Vācija uzsāka to nacifikācijas procesu. Nacistu ideoloģija ietvēra gan sociālisma kreisos saukļus, gan radikālu vācu nacionālismu un rasismu. Okupētajās Austrumeiropas teritorijās tas radīja vienu no galvenajiem šķēršļiem nacisma ideoloģijas izplatīšanā – nacisti slāvu un baltu tautas atzina par rases ziņā zemākām nekā vācieši. Pēc nacisma ideoloģijas introdukcijas “karstās” fāzes 1941. gada vasarā un rudenī, vēlāk sākās pakāpeniska atkāpšanās no visradikālāko nacisma rasu teoriju izmantošanas praksē. Tādēļ okupētajās zemēs tika aktīvāk uzsvērti un propagandēti citi nacisma ideoloģijas aspekti, tajā skaitā arī kreisās sociālisma idejas.

Sākot ar 1942. un 1943. gadu, pēc vairākām smagām Vācijas karaspēka sakāvēm frontē, nacisti bija spiesti atlikt arī iekaroto zemju kolonizācijas plānu izpildi. Ar 1943. gadu nacistiskā Vācija pastiprināja okupēto zemju iedzīvotāju resursu tiešu iesaisti karā. Tas radīja jaunas ideoloģiskas pretrunas un vēl vairāk vājināja nacistu

ideoloģijas rasistisko sastāvdaļu. Līdz ar to nacistu ideoloģija vēl vairāk sāka orientēties uz citiem aspektiem, tajā skaitā arī uz tās kreisuma elementiem. Ar 1944. gada otro pusi, kad Vācijas sakāve kļuva neizbēgama, arī nacisma ideoloģijas propagandā iestājās sairuma fāze. Kara beigās tas noveda līdz mēģinājumiem piesaistīt vietējo iedzīvotāju atbalstu, pieļaujot prasības pēc neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošanas. Šajos apstākļos kļuva neīstenojama arī nacisma ideoloģijas kreisā daļa.

Nacisma ideoloģijas ieviešanā Austrumeiropā bija vērojamas reģionālas atšķirības. Atsevišķu reģionu veidoja Polija, kuru nacistiskā Vācija okupēja jau 1939. gadā. Polija tika pakļauta, iespējams, viskonsekventākajai nacistiskajai. Tas izpaudās pilnīgā poļu valstiskuma sagrāvē, īpaši nežēlīgos holokausta noziegumos un resursu izmantošanā. Polijā nacisti arī uzsāka reālu kolonizācijas politiku. Vietējo iedzīvotāju iesaistīšana karā Vācijas pusē nenotika [Zamoysky 2009]. Atsevišķi jāskata arī situācija Čehijā, kuru nacisti okupēja 1939. gadā. Zināmu valstiskuma atlieku saglabāšana Čehiju ļoti atšķīra no citām Austrumeiropas okupētajām teritorijām. Līdz ar to nacistu ideoloģijas introdukcija šeit nebija tik izteikta kā Polijā. Īpašu reģionu veidoja Baltijas valstis, kurās nacisma ideoloģijas introdukcija norisa visumā pēc iepriekš aprakstītā Latvijas scenārija. Galvenā ideoloģiskā pret-runā, ko nacistu varai vajadzēja pārvarēt, veidojās no Baltijas valstu nonākšanas pēc kārtas divu totalitāru režīmu okupācijā, kādēļ nacistiskās okupācijas procesā okupācijas varai bija jācenšas izvairīties no tā, ka iedzīvotāji salīdzinātu abu varu ideoloģijas [Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos 1990]. Nacistu okupētajos PSRS rietumu apgabalos nacistiskā okupācija bija vidēja, starp Polijas un Baltijas variantu. No vienas puses, nacistu rasisma teorijas atzina okupēto apgabalu iedzīvotājus par rases ziņā zemākiem. No otras puses, nacistiem bija nepieciešams izmantot šo teritoriju resursus karam. Tādēļ pēc “karstās” nacistiskās okupācijas perioda arī šeit okupācijas vara arvien vairāk balstījās uz citiem nacisma ideoloģijas aspektiem, tajā skaitā – uz kreiso ideju propagandas [Ковалев 2004].

Kreisuma izpausmes nacismā

Nacisms reprezentēja vienu no Eiropas 20. gs. pirmās puses totalitārajiem režīmiem. Tajā savijās labējās un kreisās ideoloģijas elementi [Evanss 2006]. Galvenā nacistu ideoloģijas kreisuma sastāvdaļa bija t. s. “vācu sociālisma” ideja. Par vienu no lielākajiem apdraudējumiem Vācijai partijas programma uzskatīja t. s. plutokrātijas varu. Vēl viena nacisma ideoloģijas kreisuma izpausme bija prasība izveidot Vācijā bezšķiru sabiedrību. Nacisma ideologi uzsvēra, ka pēc varas sagrābšanas viņi Vācijā likvidēs atsevišķas iedzīvotāju šķiras – galvenokārt proletariātu un buržuāziju – un visas kārtas sapludinās apvienotā, egalitārā masā – “tautas kopībā”. “Vācu sociālisma” programma paredzēja arī sociālās nevienlīdzības, nabadzības un bezdarba izskaušanu Vācijā. Nozīmīgākā pretruna nacisma kreisajās izpausmēs bija

to līdzība ar sociāldemokrātu un komunistu partijas programmām. Antikomu- nisms kļuva par vadošu nacistu ideoloģijas sastāvdaļu. Iepretim sociāldemokrātu piedāvātajam ceļam sociālas valsts veidošanai nacisti piedāvāja savu “vācu sociālismu” [Tēvija 1943. g. 30. apr.; Daugavas Vēstnesis 1944. g. 30. apr.]. Vācu sociālismu sludināja par vienīgo pareizo, citas kreisās ideoloģijas apvainoja kosmopolitismā, sadarbībā ar ebrejiem un plutokrātijā.

Pēc varas sagrābšanas 1933. gada janvārī nacistiem pavērās iespēja realizēt savu ideoloģiju praksē. Nacisti īstenoja arī savu Vācijas sociālekonomiskās uzbū- ves pārveidošanas projektu. Tieši šeit izpausmi guva nacistu ideoloģijas kreisā sa- stāvdaļa. Nacisti jau 1933. gadā uzsāka plašu programmu bezdarba likvidēšanai Vācijā [Пленков 2004]. Lielā mērā bezdarba likvidēšanu veicināja daudzu valsts finansētu infrastruktūras un industrijas objektu celtniecība. Tie būtiski mazināja privātā sektora ietekmi visās Vācijas tautsaimniecības nozarēs. Tāpat nacisti uzsāka visu svarīgāko ekonomikas nozaru tiešu valstiskošanu. Lai gan formāli nacistiskajā Vācijā saglabājās privātipašums – visās galvenajās nozarēs tika izveidotas valsts un nacistu partijas kontrolētas organizācijas, kas vadīja nozaru attīstību. Nākamais solis “vācu sociālisma” veidošanā bija tieša dažādu uzņēmumu pakļaušana valsts kontrolei. Procesa noslēgums bija īpaša Vācijas ekonomikas attīstības “4 gadu” plānu pieņemšana 1936. gadā. Jau 1930. gadu otrajā pusē valsts kontrolēja vairāk nekā 50% Vācijas ekonomikas [Mazower 1998], sākoties karam, šī kontrole kļuva visaptveroša. Tāpat nacisti uzsāka strādnieku dzīves līmeņa celšanas programmu, būvējot jaunus dzīvokļus, strādnieku atpūtas un izklaides iestādes.

Nacisma kreisuma koncepcijas introducēšana

Vācijas okupētajā Latvijā, 1941–1945

Nacistu ideoloģijas introdukcija Latvijā sākās jau ar pirmajām nacistiskās okupācijas dienām 1941. gada jūnijā. Vēlāk nacistu ideoloģijas introdukcijai tika pakļautas visas dzīves jomas. Jau ar kara pirmajām dienām nacisti Latvijā, balstoties nacisma rasu teorijā, uzsāka holokaustu. Nacisti – atbilstoši savai ideoloģijai – paredzēja Latviju kolonizēt un tās iedzīvotājus daļēji pārvācot. Vienlaikus nacisti uzsāka arī Latvijas sociālekonomiskās iekārtas pārveidošanu. Tieši šeit savu izpausmi guva nacistu ideoloģijas kreisums. Galvenā pretruna, tāpat kā pārējās Baltijas valstīs, bija starp nacifikāciju un iepriekš notikušo sovjetizāciju. Nacifikācijas pro- cesā Latvijā var izdalīt četrus laika posmus:

1) 1941. gads – “karstā” nacifikācijas fāze, raksturīga ar aktīvu holokausta īstenošanu, rasu teorijas pielietošanu, kolonizācijas plānu izstrādi, tāpat arī ar nacisma ideoloģijas kreiso elementu aktīvu introducēšanu Latvijā. Okupācijas vara šajā laikā izvērsā arī plašu ekonomikas valstiskošanu, iekļaujot to vācu kara saimniecībā;

2) 1941. gada beigas – 1942. gads – pārejas fāze, raksturīga ar rasisma dogmu pakāpenisku mīkstināšanu. Tajā pašā laikā aktīvi tiek introducēti nacisma ideoloģijas kreisie elementi un ekonomikas valstiskošana sasniedz maksimumu;

3) 1943.–1944. gads – pragmatiskā fāze. Par galveno nacistu uzdevumu kļūst vietējo iedzīvotāju iesaistīšana karā Vācijas pusē. Lielā mērā tiek atmesta rasisma ideoloģijas propaganda un kolonizācijas projekti. Turpinās nacisma kreiso ideju propaganda. Vienlaikus tiek mazināta ekonomikas valstiskošana, pieļauta ierobežota privātīpašuma restitūcija;

4) 1944. gada beigas – 1945. gads – sairuma fāze. Lai maksimāli iesaistītu Latvijas iedzīvotājus karā, okupācijas vara pakāpeniski atkāpjas no daudzu nacisma dogmu propagandas. Kara beigu posmā tiek pieļautas prasības atjaunot Latvijas valstiskumu.

Kopumā nacifikācijas process okupētajā Latvijā norisa pretrunīgi. To noteica gan ideoloģiski cēloņi (vietējo iedzīvotāju pieskaitīšana zemākai rasei), pretruna starp iepriekš notikušo sovjetizāciju un nacifikāciju, gan praktiskas dabas (kara gaita) cēloņi.

Propaganda

Nacistu propaganda okupētajā Latvijā aktīvi izplatīja nacisma ideoloģijā ietilpstošos kreisos elementus. Šeit var izdalīt vairākus propagandas lokus. Pirmkārt, jāmin tā sauktā *vācu sociālisma* propaganda. Vācija tika pasludināta par valsti, kurā vienīgajā ir izdevies izveidot sociālistisku sabiedrību un novērst sociālo netaisnību. Vienlaikus tika slavināti Vācijas ekonomikas un sociālās attīstības panākumi nacistu varas laikā. Par panākumu cēloni tika atzīti nacistu valdības veiktie pasākumi bezdarba apkarošanā, infrastruktūras attīstības projekti, strādnieku sadzīves apstākļu uzlabošanas programma, nacistu veiktā zemes reforma lauku apvidos. Nacistu propaganda nacistu nākšanu pie varas Vācijā dēvēja par *sociālo revolūciju* vai *nacionālsociālistisko revolūciju* [Tēvija 1943. g. 30. apr.]. Arī Latvijai un tās iedzīvotājiem nacistu propaganda apsoliņa iespēju piedalīties *vācu sociālisma* veidošanā, iekļaujoties pēc kara izveidotajā *Eiropas tautu kopībā*. Savukārt okupācijas varas izdots laikraksts “Tēvija” 1943. gadā, gatavojoties atzīmēt Darba svētkus 1. maijā, atzīmēja *vācu sociālisma* galvenos panākumus: “Īsts sociālisms (..) sprauž par mērķi nodrošināt valsts gādību un vajadzības gadījumā palīdzību visiem strādājošajiem” [Tēvija 1943. g. 30. apr.]. Attiecīgu propagandu sludināja arī nacistu okupācijas laikā izdotie propagandas plakāti. Piemēram, 1943. gadā tika izplatīti plakāti ar saukļiem – “Ādolfa Hitlera uzvara garantē sociālo taisnību” un “Tikai uzvara totālajā karā garantē sociālo labklājību”.

Iekļaušanās Vācijas sociālisma sistēmā solīja Latvijas iedzīvotājiem attīstību visās jomās un tautas dzīves līmeņa celšanos. Vācu sociālisma panākumu slavināšana bija cieši saistīta ar nacifikācijas procesa galveno pretrunu – sadursmi ar iepriekš

okupētajā Latvijā sovjetizācijas procesa laikā introducēto padomju kreisumu. Nacistu propaganda uzsāka asu antikomunisma kampaņu. Tika izvēsta padomju valsts un sociālās iekārtas kritika, pasludinot to par ļaunu un prettautisku.

Savukārt *vācu sociālisms* tika atzīts par absolūti pozitīvu, vienīgo īsto un patieso sociālismu, pilnīgu padomju iekārtas pretstatu. Nacistu propaganda asi kritizēja arī Rietumu kapitālistisko iekārtu. “Boļševisms ir aiztriekts tālajos Sarmātijas līdzenumos un tuvojas savai galīgai iznīcināšanai, bet līdz ar viņu drupās grūs arī tā sabiedrotais plutokrātiskais kapitālisms,” rakstīja “Tēvija” 1942. gada 1. maijā. Savukārt Latgales laikraksts “Daugavas Vēstnesis” vēl 1944. gadā atgādināja: “Mums jābūt pateicīgiem Hitleram par atbrīvošanu no boļševisma jūga un iespēju piedalīties Rietumu zemju brīvības cīņā ar nolūku atsvabināt Eiropas tautas no židiski kapitālistiskā un boļševistiskā jūga draudiem” [Daugavas Vēstnesis 1944. g. 30. apr.].

Nacisma kreisuma propagandā par vienu no galvenajām kļuva tēze par bezšķiru sabiedrības veidošanu. Tai vajadzēja atšķirt nacionālsociālistisko sabiedrību gan no kapitālistiskajiem Rietumiem, gan no komunistiskās PSRS. Šās nacistu ideoloģijas nostādnes no 1941. līdz 1945. gadam tika propagandētas arī Latvijā. “Tēvija” 1942. gada 19. aprīlī rakstīja: “Nacionālisms un sociālisms pēc savas būtības nav sveši, bet gan vienādi” (Ā. Hitlers). Savukārt 1943. gada 30. aprīlī, gatavojoties atzīmēt nacistu Darba svētkus, laikraksts publicēja saukli: “Šķiru cīņa ir darba, kā arī paša strādnieka nāvīgākā ienaidniece.”

Līdztekus bezšķiru sabiedrības veidošanai nacistu propaganda okupētajā Latvijā uzmanību pievērta arī sociālā taisnīguma ideju propagandai. Pirmkārt, propaganda attēloja nacistisko Vāciju kā valsti, kur lielā mērā jau ir sasniegts sociālais taisnīgums. Presē bieži publicēja rakstus par strādnieku “laimīgo” dzīvi Vācijā. Piemēram, “Tēvija” 1943. gada 30. aprīlī paziņoja: “Trešā valsts ir īsta sociālās taisnības valsts.” Sociālā taisnīguma sasniegšanas propaganda bija cieši saistīta ar nacionālsociālistiskās valsts kā strādnieku valsts propagandēšanu. Strādnieki tika pasludināti par Vācijas valsts pamatu. Žurnāls “Laikmets” 1943. gada 14. maijā uzsvēra: “Nacionālsociālistiskās Vācijas galvenais uzdevums ir darīt visu, lai atvieglotu un uzlabotu strādnieku dzīvi.” Savukārt “Tēvija” 1943. gada 30. aprīlī rakstīja: “Tagad ir pienākusi strādnieka stunda, labāko strādnieku laikmets.” Līdztekus strādniekiem kā svarīgu “strādājošo” slāņa daļa tika pasludināta arī zemniecība.

Lai veicinātu sabiedrības nacificāciju, nacisti okupētajā Latvijā mēģināja introducēt savas tradīcijas. Kreiso ideju propagandai vissvarīgākie bija no sociālistiem pārņemtie Darba svētki (1. Maijs). Pēc nacistiskās okupācijas svētki pirmo reizi tika plaši svinēti 1942. gadā, un to svinēšana tika turpināta līdz pat kara beigām.

Prakse

Nacisma kreiso ideju introducēšana okupētajā Latvijā līdztekus plašai propagandai no 1941. līdz 1945. gadam guva izpausmi arī okupācijas varas izvērstās praktiskās darbībās. Tas nozīmēja vispārēju ekonomikas valstiskošanu. Vācijas valsts tiešā kontrolē tika pārņemti visi nozīmīgākie rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumi. Līdz ar to nacistu okupācijas vara ne tikai atstāja spēkā padomju okupācijas veikto privātuzņēmumu nacionalizāciju, bet pat to paplašināja [Latvija Otrajā pasaules karā 2008]. Arī lauksaimniecībā tika saglabāti padomju varas veiktie nacionalizācijas pasākumi. Jau izveidotos 73 kolhozus un sovhozus nelikvidēja, bet pārņēma Vācijas valsts kontrolē un nodeva īpašas sabiedrības “Ostland” pārziņā.

Nacistu ekonomiskā politika mainījās pēc smagajām sakāvēm frontē 1943. gadā. Okupācijas vara 1943. un 1944. gadā veica vairākas nacionalizētā īpašuma reprivatizācijas akcijas, tā atkāpjoties no nacistu ideoloģijas kreisajām dogmām. Lielāka reprivatizācijas kampaņa tika izvērsta pēc Vācijas armijas sakāves pie Staļingradas 1943. gadā. Privātīpašuma atjaunošana tika paredzēta attiecībā uz namīpašumiem pilsētās, lauksaimniecības zemi, veikaliem, rūpniecības uzņēmumiem. Tomēr tika noteikti daudzi ierobežojumi. Vispirms un plašākos apmēros notika privātīpašuma atjaunošana pilsētu nekustamā īpašuma sektorā un lauksaimniecībā [Tēvija, speciālizdevums 1943. gada 22. febr.]. Līdz ar to jāsecina, ka nacistu režīma kreisuma ideoloģija okupētajā Latvijā realizējās plašā *vācu sociālistiskā* valsts īpašuma sektora izveidē.

Izmantotie avoti un literatūra

Daugavas Vēstnesis, 1944. gada 30. aprīlis.

Tēvija, 1943. gada 30. aprīlis.

Tēvija, speciālizdevums, 1943. gada 22. februāris.

Evanss, R. Dž. *Trešā Reiha tapšana*. Rīga: Atēna, 2006. 179., 204.–207. lpp.

Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). Rīga: Jumava, 2008. 288.–293. lpp.

Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos. Vācu okupācijas laika dokumenti 1941–1945. Rīga: Zinātne, 1990. 5.–25. lpp.

Mazower, M. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London: Penguin books, 1998. P. 135.

Zamoysky, A. *Poland. A History*. London: Harper Press, 2009. Pp. 314–353.

Ковалев, Б. Н. *Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941–1944*. Москва: Транзиткнига, 2004.

Пленков О. Ю. *Путь НСДАП. Фюрер и его партия*. Москва: Эксмо. Яуза, 2004. С. 511.

MANIFESTATIONS OF LEFTISM IN LATVIA DURING THE NAZI OCCUPATION: 1941–1945

Abstract

During the Nazi occupation (1941–1945), Latvia was subject to nazification. In the course of this process, the left wing elements of the Nazi ideology were actively introduced into Latvia. The process manifested itself in two ways: firstly, in the propaganda of the postulates of the Nazi ideology and, secondly, in a series of practical political activities. The main themes of the Nazi left wing propaganda were as follows: propaganda of the so-called *German socialism* and its achievements; criticism of the soviet socialism and the political system of the USSR; propaganda of the formation of classless society; propaganda of eradicating social injustice; singing praise to the prevalence of the workers in the social organism and introducing the left wing Nazi traditions into the occupied Latvia.

However, the propaganda of the Nazi ideology in Latvia was introduced unevenly and ambiguously. Several phases of its implementation can be singled out: the Hot Phase (1941), the Transitional Phase (1941–1942), the Pragmatic Phase (1943–1944) and the Disintegration Phase (1944–1945). The general trend was from propagating the ideas which maximally complied with the Nazi ideology towards gradual mitigation of the propaganda in order to achieve support from the local population for the occupation power and their involvement in the war.

In practice, the Nazi occupation power, according to the common position of the left wing Nazi ideology, carried out the nationalisation of all the sectors of the economy of Latvia. This policy reached its peak in the autumn of 1941, when the German state took control of the great part of the Latvian enterprises. In 1942–1944, as the war developed unfavourably for Germany, re-privatisation of the property was permitted in order to achieve the support of the population and their active involvement in the war.

Keywords: *culture management, the Nazi occupation, cultural politics, Latvia.*